

ИШЕКЕЕВ Н.

*Ж.Баласагын атындагы КУУнун
проректору,
педагогика илимдеринин доктору,
профессор. (Кыргызстан)*

ТИЛ – ЗАРЫЛДЫКТАРДЫН СИСТЕМАСЫ

Өлкөбүздөгү тилдердин жана маданияттардын бөтөнчөлүктөрү менен мамлекеттик тилдин этносторду интеграциялоочу баалуулугу актуалдуу көрүнүш катары күн тартибинде турат. Бириктирүүчү, ынтымак-ырыска чакыруучу мамлекеттик тилдин өлкөгө аба менен суудай зарылдыгы шексиз.

Адам баласынын тили - өзүнчө курамга жана маанилик нарк-насилге ээ болгон сейрек, элкин кездешүүчү табышмактуу кубулуш. Ал адамдарды байланыштырып туруучу негизги курал жана каражат болуп гана саналбастан, ошол элдин иденттүүлүгүн тастыктаган мөөрү, тарыхы, маданияты, антропологиясы ж.б., сөздүн толук маанисинде, гениалдуу Чыңгыз Айтматов айткандай, улуттун автопортрети. Тил, менимче, этностун кундуу касиеттерин камтыган сырдуу ааламы жана кайталангыс космосу гана эмес, акыйкатта, ал мамлекеттүүлүктүн тагдыры.

Окумуштуулар азыркы учурда дүйнөдө жети миңден ашуун тил бар деп жүрүшөт. Балким, андан көптүр, же аздыр. Айтор, тил кудай жана табият жараткан адам акылын таң калтырган, ошол эле мезгилде тамшандырган бир укмуштуу, кереметтүү жана сырдуу галлактикасы сындуу образдуу ойго салат.

Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө жыйырма эки элдин аты аталган. Ошолордун бири – кыргыз этносу. Бүгүнкү күндө кыргыз тили - Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн атын жана затын аныктаган тил. Ал эми Кытай Эл Республикасында, Өзбекстанда, Тажикстанда, Казакстанда, Россияда, Ооганстанда, Пакистанда жана Туркияда жашаган кыргыздардын көздүн карегиндей тутунган эне тили.

Кыргыз тили эң байыркы Алтай доорунан жаңы Кыргыз дооруна чейинки укмуштуудай тарыхый коогалаңдуу, драмалуу жана жаңжалдуу жолду басып өттү. Бул жөнүндө залкар окумуштуулар К.К.Юдахин менен Н.А. Баскаковдун, Б.М. Юнусалиев менен Э.Р. Тенишевдин фундаменталдуу илимий-изилдөөлөрү жана өзөктүү көз караштары илимде белгилүү.

Түрк дүйнөсүн терең жана кенен изилдеген Л.Н. Гумилевдун уңгулуу жана нарктуу теориялык концепциясы бар. Окумуштуунун ою боюнча, этностордун өнүгүшү геочөйрөгө, биочөйрөгө, аймактын флорасына жана фаунасына, башкача айтканда, өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын түрлөрүнө байланыштуу болот. Менимче, улуттун тилинин диалектикасы да табиятка жана жаратылышка түздөн-түз симметриялуу. Албетте, Ала-Тоодой керемет жер ааламда сейрек кездешет. Жылнаамадага 12 ай, үч айдан топко бөлүнүп, так санга ажырап, төрт мезгилге чачырап, жуп санды уюштуруу аркылуу бирин-бири байытып, бирин-бири асырап, бирин-бири бөпөлөп, бирин-бири тазалоо менен кербезденип турат. Бул - бирин-бири толуктоонун, карама-каршы туруп ажарына келүүнүн, жаңыруунун жана көп түрдүүлүктүн гармониясынын философиясы. Дегеним, даанышман ойчул Молдо Кылычтын классикалык «Чүй баяны» чыгармасында 130га жакын өсүмдүктүн аты аталган, алардын адамдарга пайдалуу маани-маңызы көркөм - образдуу жалпылаштырылган. Мисалга, алар: дан куурай, кожогат, мандалак, бал жууран, кымыздык, кемпир чач, карандыз, катыраңкы, долоно, ак кодол, адырашман, балтыркан, көкөмерен ж.б. 140ка чукул жан-жаныбарлардын аталышы берилген, мисалга, кундуз, марал, бугу, кыл жылаан, тоодак, бозтек, кара куназ, чулдук, ызгыч, таскара, турумтай, ителги ж.б. «Канаттуу» деген актуалдуу ырында 90 дон ашык парандалардын аты аталса, «Бүркүттүн тою» проблемалуу чыгармасында жетимиштен арбын жаныбарлардын аты тастыкталат. Бул көркөм-эстетикалык сейрек учуроочу көрүнүш. Ал

эми айтылуу Жеңижоктун «Аккан суусунда» 30дун тегерегинде өсүмдүктүн аталышы жана суунун түркүн түрлөрү көркөм-эстетикалык, философиялык негизде шөөкөттөлгөн. Булар, сөздүн терең маанисинде, геоморфология, биоморфология менен аталыштын айкын, элестүү жана поэтикалуу сингармонизми.

Залкарлардын чыгармаларында ааламдагы геофизикалык кубулуштар, климаттык мүнөздөмөлөр, атмосферанын тунуктугу жана алардагы өзгөрүүлөрдүн табигый динамикасы, кээде антропогендик факторлору да баёо, априордуу негизде (элементтери, философемалары) көркөм-образдуу жалпылаштырылат. Алар – асыл казына жана улуттук баалуулук. Көрсө, жаратылыш канчалык бай болсо, биочөйрө канчалык түркүн түстүү болсо, тилдин лексикалык кору ошончолук мол, күчтүү, образдуу касиетке жана “ядролук” энергияга ээ болот экен. Дал ушундай дөөлөткө, нарк-насилге эгедер кыргыз тилинин мамлекеттик деңгээлде толук колдонулбай жаткандыгы, аны менен сыймыктануу сезиминин тайыздыгы, албетте, өкүндүрөт. Аталган маселе боюнча Өкмөттүн токтому кечигип болсо да жарык көрдү. Түзүк жышаан жана орошон жөрөлгө. Ошондуктан аны аткаруу жана 2014-жылы иш кагаздарын толук мамлекеттик тилге өткөрүү мыйзам-ченемдүү көрүнүш. Демек, мамлекеттик тилде жазылбаган бир да иш-кагаз Өкмөт ж.б. бардык деңгээлдеги мекемелер тарабынан кабыл албагандай системанын иштешине жапатырмак салым кошушубуз керек. Атаганат, мамлекеттик тилде иш-кагаздарын баймабай талап кылган көсөм жетекчилер чанда. Бул багытта Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаевдин мамлекеттик тил жана расмий тил жөнүндө так жана айкын позициясын калайык-калкка ачык айткандыгы кубаттоого арзыйт. Кыскасы, өзүнүн өлкөсүн сыйлаган ар бир жаран мамлекетке атын жана затын берген кыргыз тилин тумарындай тутунууга, ошондой эле, бардык деңгээлде аны колдонууга жигердүү киришиши учурдун артка кайтпай турган кыйшаюусуз өктөм талабы.

Асыресе, Кыргызстандагы тилдик жана маданий процесстердин динамикасы ыкчам өнүгүүдө. Бул агымда мамлекеттик тил алтын казык сыңары улуттук асылдуулуктарды жана бүткүл адамзаттык баалуулуктарды боюна сиңирип, өлкөнүн рухий жана материалдык жактан байышына кайнар булак болуп турары шексиз. Ал үчүн билим берүү системасында зарылдыктардын зарураты түзүлүп, парадигмалары аныкталса, алар окуучулардын, студенттердин тилдик билимин, билгичтигин жана көндүмүн калыптандырат эле. Ошондуктан билим берүү системасында төмөнкү фундаменталдуу проблемалар чечилиши актуалдуу. Эң башкысы – эне мектеби (үй-бүлөдө) жана бала бакча кыргыз тилин үйрөтүүнүн лабораториясына айланышы керек. Орто мектептердин башталгыч 1-4-класстарында жазуу, окуу, эсеп менен кошо **таза жазууга** үйрөтүүгө бөтөнчө басым коюу концептуалдуу. Кыргыз тилдүү класстарынын 5-7-класстарында милдеттүү түрдө мамлекеттик тилден класстан класска көчүрүү жат жазуулары же изложение, 8-10-класстарда дил баян жаздыруу максатка ылайыктуу.

Орус тилдүү 5-7- класстарда милдеттүү түрдө класстан класска көчүрүү жат жазуулары, 8-10-класстарда изложение жаздыруу оң. Ал эми негизги мектептерди аяктап жаткан 9-класстардын кыргызча окугандарына бүтүрүү дил баяндары жана орусча окугандарына бүтүрүү изложениелерин киргизүү эп. 11-класстарда жалпы республикалык тестирлөөнүн контекстинде бүткүл өлкө боюнча (Россия Федерациясындагыдай) бир күндө дил баян жаздыруу бышып жетилген маселе. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги аталган сынактардын технологияларын реалдуу ишке ашыра алса, анда болочоктогу Кыргыз Республикасынын көп улуттуу жарандарынын мамлекеттик тил боюнча жазуу жана оозеки маданиятынын компетенттүүлүгү өркүндөрү жана эне тилдин батпас күнү башталары талашсыз. Айтмакчы, мындай аракеттер жасалып, мектеп окуучулары үчүн реалдуу зарылдыктардын ситемасы педагогикалык жараянда иштеп, демилгелүү колго алынмайынча иш ордуна козголбойт, ансыз өлкөнүн тагдыры опурталдуу. Баса, кепти учурунда айтпаса атасы өлөт демекчи, Россиядагы көп улуттуу элдин орус тили боюнча билимин өркүндөтүү жана аброюн көкөлөтүү тилек-

мүдөөсүндө бүт өлкөдөгү жарандардын курагына карабай туруп жалпы, тоталдык жат жазууну салтка айландыруу үчүн активдүү күрөшүп жатышкандыгы көбүбүзгө маалым.

Ал эми жогорку окуу жайларында билим берүү стандартына кыргыз тилин өз алдынча дисциплина катары киргизүү ушул убакка чейин чечилбей жатат. Бул таптакыр кечиримсиз. Азыр кыргыз тили совет доорундагыдай эле орус тили менен бир «сиам эгиздери» тариздүү дисциплина катары билим берүү стандартынан орун алган. Ошонун кесепетинен кыргыз класстарында окуп келген бүтүрүүчүлөр ЖОЖго өткөндө орус тилин окуп, тескерисинче, орус класстарын аяктагандар кыргыз тилин окуу дисциплинасы катары үйрөнүшүүдө. Натыйжада, кыргыз класстарын бүтүргөн улан-кыздардын мамлекеттик тил боюнча билим деңгээли мектептеги 11-класстын көлөмү менен кан буугандай токтоп калууда. Жогорку билим берүү тармагындагы мындай “манкуртчулук” өнөкөт менен эч келишүүгө болбойт. Кайсы тилдеги мектепти, кайсы тилдеги классты бүткөндүгүнө карабай туруп, мамлекеттик тилди ЖОЖдордо милдеттүү түрдө окутууну системалуу түрдө тартипке келтирүү керек. Азыркы күндөгүдөй мамлекеттик тил эки семестр эмес, аны алтыдан кем эмес семестр бою үйрөтүп, анан сынак алуу мамлекеттин мүдөөсүнө заманбап. Ошентип, акырында ЖОЖдорду бүтүрүүчүлөрдөн этномамлекеттик иденттүүлүгүн калыптандыруу максатында мамлекеттик тил (1), тарых (2) жана география (3) дисциплиналарынан бириктирилген комплекстүү Мамлекеттик Аттестация алууга жетишүүбүз керек. Ансыз “сен ооруба, мен ооруюн Ата-Журт” деп жүрөгү соккон интеллекттүү патриотторду тарбиялай албайбыз. Муну соңку жылдарда тарыхтан Мамлекеттик Аттестацияны оозеки кырдаалда алгандай эмес, заманбап тестирилөө технологиясын киргизип, студент менен окутуучунун ортосунда сынак алуу процессинде байланышты болтурбоого жетишүүбүз оңтойлуу. Балким, акырындык менен орто мектептерден жалпы тестирилөө алган сындуу антикоррупциялык моделди табууга жетишербиз. Бул процессте билимди баалоонун объективдүүлүгү салтанат куруп, кара кылды как жарган калыстыктын айы менен күнү тууп турушу абзел.

Мамлекеттик тилде билим берүүгө, тарбиялоого артыкчылыктуу маани берүү аркылуу багыттар жана адистиктер боюнча мамлекеттик тилде омоктуу окуу - методикалык комплекстерди иштеп чыгууну дагы тездетүү жана басып чыгаруу, бул багыттагы эпкинүү иштерге адеп-ахлактык жана материалдык колдоолорду көрсөтүү корлорун (фонд) түзүү учурдун өктөм талабы. Гуманитардык жана табигый илимдер боюнча оригиналдуу окуу китептерин жазууда филологдордун эмгекчил кулда чарчоо жок дегендей, күжүрмөндүк менен иштөө аркылуу аталган каражаттарды активдүү өркүндөтүү учур көйгөйү. Орус, англис, француз ж.б. тилдердеги фундаменталдуу окуу китептерин мамлекеттик тилге которуу боюнча Борборду уюштуруу эчак бышып жетилген маселе. Каржылоону мамлекет толук өзүнө алып, жаштардын теориялык жана практикалык билимдеринин булактарынын “көзүн ачып”, атаандаштык мейкиндикти уюштуруп, маалыматтын плюрализмине негиз бергени ийги. Ошондо гана алардын креативдүү жана прагмативдүү ой чабытынын жылдыздарынын жанышына мүмкүндүктөр түзүлөт. Ансыз мамлекеттик тилде билим берүүнүн методологиялык жана теориялык проблемаларынын тереңдиги иримге, кенендиги жайыкка умтулбайт. Акыйкатта, ушу азыр мамлекеттик тилде билим берүүдөгү, тарбиялоодогу өтөлгөлүү практикалык тажрыйбаларды, инновациялык технологияларды колдонуудагы жетишкендиктерди жайылтуу жана өркүндөтүү боюнча иш-аракеттерди күчөтүү болуп көрбөгөндөй актуалдуу. Билим берүү стандарттарындагы, типтүү жана жумушчу окуу пландарындагы окуу дисциплиналарын кыргыз тилинде окутуунун санын арттыруу, сапатын жакшыртуу, ошондой эле, курстук, дипломдук иштерди, магистрдик диссертацияларды мамлекеттик тилде жазууну өркүндөтүүнүн жана кеңири жайылтуунун жаркын сааттары келди. Мамлекеттик тилди дисциплина (предмет) катары окутуунун теориясын жана практикасын интерактивдүү негизде өркүндөтүү тез темп, ыргак менен жүргөнү аруу тилек. Кыргыз тилин окутууда төмөндөгүдөй методологиялык багыттарда үйрөтүүгө чыгармачылык менен орошон мамиле кылууну (тилди студенттердин өз ара карым-катышынын (коммуникация) куралы

катары үйрөтүү; тилди улуттук маданиятты таануунун каражаты катары окутуу (таанытуучу лингвистика, т.а., лингвоөлкө таануу багыты); тилди студентти өнүктүрүүнүн куралы катары үйрөтүү; тилди студенттин социалдык-турмуштук талабын канааттандыруу куралы катары окутуу; тилди чөйрө менен социалдашуунун каражаты катары үйрөтүү ж.б.) окутуучу – профессорлор иштиктүү колго алганы жана илгерилеткени дурус болот эле. Кыргыз тилин англис ж.б. өнүккөн тилдерди үйрөткөн тариздүү өздөштүрүүнүн деңгээлдерин, когнитивдик – маалыматтык, маданий, инсандык компетенттүүлүк парадигмаларын, компетенцияларын, окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен технологияларын инновциялык негизде иштеп чыккан олуттуу эмгектерди жаратуу лингводидактиктердин келечектеги асыл иши.

Брас, илимий адистердин кыргыз тилине болгон мамилесин түп орду менен кайра куруу саясаты да мамлекеттик деңгээлде системага салынганы оңдуу. Ошондуктан аспиранттардан жана изденүүчүлөрдөн милдеттүү түрдө мамлекеттик тилден кандидаттык минимум тапшыруу жагын Жогорку Аттестациялык Комиссияга сунуш кылар элек. Анткени, кандидаттык жана докторлук диссертацияларды мамлекеттик тилде жазуу аркылуу илимий-изилдөөнүн методологиясынын, принциптеринин, методдорунун, категорияларынын жана системасынын кыргыз тилинде отурукташуусунун, калыптанышынын негиздерин байытуу процесси абдан жай жүрүп жаткандыктан, аталган минимумду тапшыруу аркылуу ишти алдыга жылдырганга зарылдыктарды ырастоонун тууралыгына шарттарды түзмөкпүз. Анда эне тил айың менен күнүндүн ширөөсүнөн бүткөндөй болуп, илим чөйрөсүндө кулпунар эле, жайкалар эле. Ошентип, окумуштуу-устаттардын жана жаш илимпоздордун алдында мамлекеттик тилдин ролуна байланыштуу зор милдеттер менен жоопкерчиликтин “соту” турат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган мыйзамдардын, Өкмөттүн токтомдорунун чегинде республикада мамлекеттик тилде билим берүүнүн мыйзамдык-укуктук негиздерин жетекчиликке алуу жана аны толук аткарууга жетишүүбүз үчүн ар бир жарандагы мекенчилдик, атуулдук маданий компетенттүүлүк чечүүчү ролду ойнору күмөнсүз.

АДАБИЯТТАР:

1. Мамлекеттик тил боюнча расмий материалдардын жыйнагы. – Бишкек, 2008.
2. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзам: 2004-жылдын 12-февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынган.